

Vol 5 Issue 3 Dec 2015

ISSN No : 2249-894X

*Monthly Multidisciplinary
Research Journal*

*Review Of
Research Journal*

Chief Editors

Ashok Yakkaldevi
A R Burla College, India

Flávio de São Pedro Filho
Federal University of Rondonia, Brazil

Ecaterina Patrascu
Spiru Haret University, Bucharest

Kamani Perera
Regional Centre For Strategic Studies,
Sri Lanka

Welcome to Review Of Research

RNI MAHMUL/2011/38595

ISSN No.2249-894X

Review Of Research Journal is a multidisciplinary research journal, published monthly in English, Hindi & Marathi Language. All research papers submitted to the journal will be double - blind peer reviewed referred by members of the editorial Board readers will include investigator in universities, research institutes government and industry with research interest in the general subjects.

Regional Editor

Manichander Thammishetty
Ph.d Research Scholar, Faculty of Education IASE, Osmania University, Hyderabad.

Advisory Board

Kamani Perera Regional Centre For Strategic Studies, Sri Lanka	Delia Serbescu Spiru Haret University, Bucharest, Romania	Mabel Miao Center for China and Globalization, China
Ecaterina Patrascu Spiru Haret University, Bucharest	Xiaohua Yang University of San Francisco, San Francisco	Ruth Wolf University Walla, Israel
Fabricio Moraes de Almeida Federal University of Rondonia, Brazil	Karina Xavier Massachusetts Institute of Technology (MIT), USA	Jie Hao University of Sydney, Australia
Anna Maria Constantinovici AL. I. Cuza University, Romania	May Hongmei Gao Kennesaw State University, USA	Pei-Shan Kao Andrea University of Essex, United Kingdom
Romona Mihaila Spiru Haret University, Romania	Marc Fetscherin Rollins College, USA	Loredana Bosca Spiru Haret University, Romania
	Liu Chen Beijing Foreign Studies University, China	Ilie Pinte Spiru Haret University, Romania
Mahdi Moharrampour Islamic Azad University buinzahra Branch, Qazvin, Iran	Nimita Khanna Director, Isara Institute of Management, New Delhi	Govind P. Shinde Bharati Vidyapeeth School of Distance Education Center, Navi Mumbai
Titus Pop PhD, Partium Christian University, Oradea, Romania	Salve R. N. Department of Sociology, Shivaji University, Kolhapur	Sonal Singh Vikram University, Ujjain
J. K. VIJAYAKUMAR King Abdullah University of Science & Technology, Saudi Arabia.	P. Malyadri Government Degree College, Tandur, A.P.	Jayashree Patil-Dake MBA Department of Badruka College Commerce and Arts Post Graduate Centre (BCCAPGC), Kachiguda, Hyderabad
George - Calin SERITAN Postdoctoral Researcher Faculty of Philosophy and Socio-Political Sciences Al. I. Cuza University, Iasi	S. D. Sindkhedkar PSGVP Mandal's Arts, Science and Commerce College, Shahada [M.S.]	Maj. Dr. S. Bakhtiar Choudhary Director, Hyderabad AP India.
REZA KAFIPOUR Shiraz University of Medical Sciences Shiraz, Iran	Anurag Misra DBS College, Kanpur	AR. SARAVANAKUMARALAGAPPA UNIVERSITY, KARAIKUDI, TN
Rajendra Shendge Director, B.C.U.D. Solapur University, Solapur	C. D. Balaji Panimalar Engineering College, Chennai	V.MAHALAKSHMI Dean, Panimalar Engineering College
	Bhavana vivek patole PhD, Elphinstone college mumbai-32	S.KANNAN Ph.D , Annamalai University
	Awadhesh Kumar Shirotriya Secretary, Play India Play (Trust), Meerut (U.P.)	Kanwar Dinesh Singh Dept.English, Government Postgraduate College , solan

More.....

Address:-Ashok Yakkaldevi 258/34, Raviwar Peth, Solapur - 413 005 Maharashtra, India
Cell : 9595 359 435, Ph No: 02172372010 Email: ayisrj@yahoo.in Website: www.ror.isrj.org

पाणी वापर संस्था काळाची गरज

¹डी.आर.बच्छाव, ²एस.के.दळवी

¹सहयोगी प्राध्यापक व विभागप्रमुख के.एस.के.डब्ल्यू महाविद्यालय,
सिडको, नाशिक

²सहा.प्राध्यापक जी.एम.डी.कॉलेज, सिन्नर

सारांश

राज्यातील दुष्काळसदृश्य परिस्थितीत उपलब्ध असणा-या पाण्याचा योग्य रितीने व काटकसरीने वापर करणे आवश्यक आहे की जेणेकरून सर्वांना समप्रमाणात पाणी मिळेल. यासाठी पाणी वापर संस्था हे एक प्रभावी माध्यम आहे ही गोष्ट शासन दरबारी असणा-या अनेक तज्ञांनी मान्य केली आहे म्हणूनच महाराष्ट्र सिंचन पध्दतीचे शेतक-यांकडून व्यवस्थापन कायदा २००५ हा कायदा करण्यात आला व या कायदानुसार पाणी वापर संस्थांनाच सद्यस्थितीत पाणी मिळणार आहे म्हणूनच प्रत्येक प्रकल्पाच्या / धरणाच्या कार्यक्षेत्रात कॅनॉलवर अथवा उचल पाण्याच्या पाणी वापर संस्थांची स्थापना हि काळाची गरज आहे असे मला वाटते

प्रस्तावना –

महाराष्ट्र राज्य निर्मितीनंतर राज्यातील पाणी प्रश्नांची तीव्रता सातत्याने वाढत आहे. अलिकडील काही वर्षांपासून राज्यात तीव्र पाणीटंचाई जाणवत आहे. पर्जन्यमानाच्या बाबतीत मोठ्या प्रमाणात प्रादेशिक असमतोल निर्माण होत आहे. तसेच जेथे पुरेशा प्रमाणात पाऊस पडतो तेथे साठवणुकीच्या योग्य सुविधा नसल्यामुळे मोठ्या प्रमाणात पाणी समुद्रात जाते आणि जेथे पाणी साठविले जाते तेथून त्याची विभागणी योग्य प्रकारे होत नाही. एका बाजूला पाऊसच पडत नाही, दुस-या बाजूला पावसाचे पडलेले पाणी समुद्राला जावून मिळत आहे तर तिसरीकडे उपलब्ध पाणी काही ठराविक किंवा धनदांडग्यांनाच मिळत आहे अशा समस्यांनी आज राज्याला ग्रासले आहे.

“असे म्हटले जाते की जगाच्या पाठीवर तिसरे महायुद्ध झालेच कदाचित तर ते पाण्यावरून होईल.” यावरून आपल्याला अलीकडील पाणी या समस्येची सहज कल्पना येते.

पाऊस पडत नाही किंवा पडणारे पाणी साठविणे लगेच शक्य नसले तरी उपलब्ध पाण्याचे योग्य व्यवस्थापन ही मात्र सर्वांच्या आवाक्यातील गोष्ट आहे. अलिकडील काळात शेतीचे स्वरूपही बदलले आहे. व्यापारी पिके घेऊन त्यांची निर्यात वाढल्याने शेतीक्षेत्र हे उपजिवीकेचे साधन म्हणून विचारात न घेता तो

एक व्यवसाय म्हणून त्याकडे पाहिले जात आहे.

शेतीसाठी पारंपारिक असणा-या सिंचन पध्दतीचाही आम्हाला सद्यस्थितीत त्याग करावा लागणार आहे कारण आज पाण्याची समस्या वाढतच आहे. यावर पर्याय म्हणून उपलब्ध पाण्याचे योग्य व्यवस्थापन होण्याच्या दृष्टीने पाणी वापर संस्था ही संकल्पना विकसित होत आहे. सिंचनाला सक्षम करण्यासाठी पाणी वापर संस्थांना सामील करून शेतीला सुजलाम, सुफलामतेकडे घेऊन जाण्याचा प्रयत्न आपल्या राज्यात मोठ्या प्रमाणात होत आहे आणि या संस्थांना अधिक समक्ष करण्याच्या दृष्टीने शासनाकडून वेगवेगळ्या स्तरावर वेगवेगळे पुरस्कारही आज दिले जात आहेत.

राज्याच्या जलनितीनुसार सिंचन व्यवस्थापनात लाभधारक शेतक-यांचा सहभाग असावा, सिंचन पध्दतीचे शेतक-यांकडून व्यवस्थापन व्हावे यासाठी महाराष्ट्र सिंचन पध्दतीचे शेतक-यांकडून व्यवस्थापन कायदा २००५ करण्यात आला.

पार्श्वभूमी :-

महाराष्ट्र सिंचन पध्दतीचे शेतक-यांकडून व्यवस्थापन कायदा २००५ या कायदानुसार धरणाचे अथवा कॅनॉलचे पाणी शेतीसाठी वापरायचे असेल तर त्यासाठी पाणी वापर संस्था स्थापन करणे सक्तीचे करण्यात आले आहे. तशी पाणी वापर संस्थांची चळवळ गेल्या २० वर्षांपासून महाराष्ट्राच्या मातीत रुजली आहे परंतु हाताच्या बोटारवर मोजण्या इतकी उदा. सोडली तर या सहभागी सिंचन चळवळीला फारसे यश आलेले दिसत नाही.” नाईल नदीवर इथोपिया, सुदान आणि ईजिप्त हे तीन देश एकत्र येवुन काम करीत आहेत आणि आपल्याकडे एकाच राज्यातील दोन जिल्हयांतील पाणी वाट्याचा प्रश्न आपल्याला सोडविता येत नाही” (उदा. मराठवाडा आणि नाशिक)

महाराष्ट्र राज्य निर्मितीनंतर राज्याचे सिंचन क्षेत्र वाढविण्यासाठी भरीव अशी कामगिरी केली आहे. मार्च २००६ अखेर ३१ हजार कोटी रु. ची गुंतवणूक करुन ५३ मोटे, २१२ मध्यम व २४५७ लघु असे एकूण २७२२ पाटबंधारे प्रकल्पांची उभारणी केली. या सिंचन प्रकल्पांमुळे महाराष्ट्र राज्यातील अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वयंपूर्णता ग्रामीण व शहरी भागाच्या पिण्याच्या पाण्याची सोडवणूक व राज्याच्या औद्योगिक प्रगतीस वाढ होण्यास निश्चितपणे मदत झालेली आहे.

परंतु राज्यापुढे सध्या वर्तमान काळात काही क्षमता व प्रत्यक्ष वापर यातील तफावत, वाढते नागरीकरण, लोकसंख्येतील वाढ, राहणीमानातील बदल, औद्योगिकरण इ.मुळे बिगर सिंचन पाणी वापराचे वाढते प्रमाण, पाण्याचा कार्यक्षम व काटकसरीने वापर इ.आव्हाने आहेत मात्र पाणी वापर संस्थांच्या मदतीने वरील आव्हानांचा मुकाबला करणे शक्य आहे व महाराष्ट्रातील पाणी वापर संस्था या बाबतीत प्रयत्नशील आहेत हे गेल्या १५ ते १७ वर्षांच्या अनुभवावरून सिध्द होत आहे.

• पाणी वापर संस्थांची संकल्पना :-

पाणी वापर संस्था' म्हणजे शेतक-यांचा असा समुह की, जो एखादे धरण / तलाव / कालवा / नदी यातील पाणी शासनाशी एक विशिष्ट करार करुन वापरतात.'

यामध्ये हंगाम सुरु होण्यापूर्वी शेतकरी किती क्षेत्रासाठी पाणी घेणार आहे याविषयी शासकीय अधिका-यांमार्फत एक अर्ज भरुन घेतला जातो. यामुळे हंगामात किती पाणी लागणार आहे, धरणातील उपलब्ध पाणी आणि संस्थेने प्रत्येक शेतक-यासाठी म्हणजेच संस्थेच्या सर्व सभासदांसाठी संपूर्ण हंगामात किती घनमीटर पाणी लागेल याविषयी नियोजन करणे शक्य होते त्यामुळे सर्वांना समान पाणी देणे शक्य होते.

या संस्था दोन प्रकारच्या असू शकतात. १.प्रत्यक्ष प्रकल्पातील / धरणातील पाणी पाईपलाईन दवारे घेणा-या शेतक-यांच्या पाणी वापर संस्था २.प्रकल्पातील किंवा धरणातील पाणी कालव्याच्या / कॅनॉलच्या माध्यमातून घेणा-या शेतक-यांनी स्थापन केलेल्या संस्था.

• या संस्थांची आवश्यकता :-

सुरुवातीच्या काळात या संस्थांना फारसे महत्व नव्हते. कारण शेतीचे स्वरुप हे उदरनिर्वाहापुरते मर्यादीत होते मात्र नंतरच्या काळात शेतीचे व्यापारीकरण झाले. नगदी किंवा व्यापारी पिके घेण्याकडे तसेच बारमाही शेती करण्याकडे शेतक-यांचा कल वाढला. साहजिकच प्रत्येकाला पाण्याची गरज निर्माण झाली आणि मग पाण्यावरून संघर्ष सुरु झाले. कालव्याच्या सुरुवातीला असणारे शेतकरी कालव्याला आलेले पाणी अधिक प्रमाणात वापरु लागले मात्र कालव्याच्या शेवटी असणारा शेतकरी पाण्यापासून वंचित राहु लागला आणि मग भ्रष्टाचार, दादागिरी हे प्रकार वाढले. २००५ पर्यंत १६६० च्या सहकार कायदानुसार स्थापन होत असणा-या या पाणी वापर संस्थांची आवश्यकता ओळखुन २००५ ला सिंचन पध्दतीचे शेतक-यांकडून व्यवस्थापन कायदा २००५ हा कायदा अस्तित्वात आला. या कायदानुसार कोणत्याही शेतक-यांना पाणी वापर संस्थे मार्फतच पाणी घेता येईल म्हणजेच धरण, तलाव किंवा नदी प्रवाहातून पाणी घेतांना तेथील स्थानिक शेतक-यांना एकत्रित येवुन स्वतःचा एक समुह निर्माण करावा लागेल. प्रत्येक शेतक-याला येणा-या हंगामात किती क्षेत्रासाठी पाणी लागणार आहे याबाबत संस्थेला आणि संस्थेमार्फत शासनाला माहिती द्यावी लागेल. त्यासाठी अर्ज करावा लागेल. तसेच त्यासाठी आकारली जाणारी फी किंवा पाणीपट्टी क्षेत्रानुसार आणि शासकीय नियमानुसार भरावी लागेल आणि मगच तो शेतकरी पाणी वापरु शकतो.

पाणी वापर संस्थांच्या समस्या :-

सिंचन व्यवस्थापनात या संस्था अत्यंत महत्वाची भूमिका बजावत असल्या तरी या संस्थांना आज अनेक समस्यांनी ग्रासले आहे. या समस्या पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. शासकीय उदासिनता :-

या संस्था विकसित करण्यात शासनाची भूमिका अतिशय महत्वाची आहे कारण जर शासकीय पातळीवरून या संस्थांमार्फतच पाणी घ्यावे असे सक्तीचे धोरण राबविले गेले तर या संस्थांची संख्या वाढेल त्या माध्यमातून पाण्याचा वापर, सिंचनाखालील क्षेत्र यांचा हिशोब मांडणे सोपे होईल. मात्र अनेक शासकीय अधिकारी याकडे सोईस्करपणे दुर्लक्ष करतात. परिणामी मर्यादीत पाणी आणि त्याचा मनाप्रमाणे वापर करणारा उपभोक्ता अशी स्थिती निर्माण झाली आहे.

२. अर्ज न करता पाणी घेणारे शेतकरी -

या संस्था स्थानिक गावपातळीवर काम करतात, यांचे व्यवस्थापन मंडळही गावातूनच निवडून गेलेले असते परिणामी या व्यवस्थापन मंडळाने अर्ज भरण्याबाबत कितीही जागरुकता निर्माण केली तरी काही शेतकरी पाणी घेण्यासाठी अर्ज करतच नाही. कालव्याला पाणी आले की, शासकीय अधिका-यांशी संधान साधुन पाणी घेण्याचा प्रयत्न करतात. परिणामी प्रकल्पा मार्फत दिले जाणारे पाणी,

त्याचा वापर करणारे शेतकरी आणि सिंचित क्षेत्र यामध्ये ताळमेळ बसविता येत नाही. ब-याचदा प्रत्यक्ष प्रकल्पाने मंजूर केलेले पाणी वापरले जाते मात्र अपेक्षे इतके क्षेत्र सिंचनाखाली येत नाही.

3.कॅनॉल / चा-यांची दुरावस्था -

अनेक ठिकाणी कॅनॉल फुटलेले दिसून येतात तसेच चा-यांची ही अवस्था तीच आहे यामुळे पाण्याचा अपव्यय होतो तसेच योग्य प्रमाणात आणि अपेक्षित ठिकाणी पाणी पोहचविणे शक्य होत नाही.

4.वाढता राजकीय हस्तक्षेप :-

पाणी हा प्रश्न अत्यंत संवेदनशील आहे मात्र त्यातही काही राजकीय घटक अनावश्यक हस्तक्षेप करतात त्याला पाणी वापर संस्थाही अपवाद नाहीत. या संस्थांचे अनेक पदाधिकारी अनेक राजकीय क्षेत्रातही कार्यरत असतात. त्यामुळे या संस्थांच्या कामकाजात ते नको तितका आणि नको त्या बाबतीत हस्तक्षेप करून असतात. त्यामुळे संस्थेच्या कामकाजात अडथळे निर्माण होतात.

5.वाढती थकबाकी :-

या संस्थांचे लाभधारक शेतकरी पाणीपट्टी वेळेवर भरत नाही. परिणामी या संस्थांचे थकबाकीचे प्रमाण वाढत जाते आणि या वाढत्या थकबाकीमुळे या संस्थांना सतत भांडवलाची टंचाई निर्माण होते. त्यामुळे त्या कोणत्याही विकासकारी योजना आपल्या संस्थेमार्फत राबवू शकत नाही.

6.शासन अनुदानाचा अभाव :-

शासनाने या संस्थांना नाममात्र अनुदान देण्याचे मान्य केलेले असतांनाही या संस्थांना तो वेळेवर मिळत नाहीत. साहजिक या संस्था आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत बनतात.

7.प्रशासकीय यंत्रणेचा अनावश्यक हस्तक्षेप :-

या संस्थांच्या कामकाजात पाटबंधारे विभागातील प्रशासकीय वर्ग अनावश्यक हस्तक्षेप करत असतो. यामुळे संस्थेच्या व्यवस्थापन मंडळाला काम करतांना अडचणी येतात. हा अधिकारी वर्गाचा अनावश्यक हस्तक्षेप भ्रष्टाचारासही अनुकूल स्थिती निर्माण करतो. यामुळे विशिष्ट वर्गाला याचे जास्त फायदे मिळतात तर विशिष्ट वर्ग पाण्याविषयाच राहतो.

8.वाढता प्रादेशिक असमतोल :-

या संस्थांच्या विकासात मोठया प्रमाणात प्रादेशिक असमतोल असल्याचे दिसून येते. एक जिल्हयातील वेगवेगळया प्रकल्पातही हि स्थिती दिसून येते. उदा. नाशिक जिल्हयातील पालखेड डॅमचा कॅनॉल आणि वाघाड डॅमचा कॅनॉल यांच्या कार्य पध्दतीत आणि कामकाजात मोठया प्रमाणात तफावत दिसून येते. वाघाड डॅमवरील कॅनॉलवर असणा-या पाणीवापर संस्थांचे कामकाज हे अधिक उल्लेखनीय आहे तर त्या तुलनेत पालखेड डॅम वरील कॅनॉलच्या पाणी वापर संस्थांच्या कामकाजात दप्तरी नोंदी, पाण्याचे न्याय वाटप इ.मध्ये मोठया प्रमाणात अडचणी दिसून आल्या. राज्यपातळीवर विचार करता हाच अनुभव येतो. राज्यात नाशिक, अहमदनगर, कोल्हापूर, पुणे इ. जिल्हयांत या संस्था अधिक चांगले कामकाज करतांना दिसून येतात. इतर जिल्हयांत मात्र या संस्था तितक्या विकसित व कार्यक्षम दिसून येत नाहीत.

या संस्थांच्या विकासासाठी काही उपाययोजना :-

राज्यात असणा-या पाण्याची उपलब्धता लक्षात घेता उपलब्ध पाण्याचा अधिकाधिक कार्यक्षमपणे वापर होऊन अधिकाधिक क्षेत्र सिंचनाखाली आणण्याच्या दृष्टीने या संस्था विकसित करण्यासाठी काही विशेष प्रयत्नांची गरज आहे. यात प्रामुख्याने पुढील उपाययोजना मांडता येतील.

१.प्रत्येक संस्थेने आपल्याकडे नोंदणी झालेल्या क्षेत्राचा आणि आपल्या संस्थेच्या कार्यक्षेत्रात येणा-या जमिनीसाठी अपेक्षित असणा-या पाण्याचा हिशोब हंगाम सुरु होण्यापूर्वीच शासनाला द्यावा.

२.संस्थेच्या व्यवस्थापन मंडळाने संस्थेबद्दल अधिक जागरूकता निर्माण करून वेळेवर फॉर्म भरणे (पाण्याच्या मागणीसाठीचा), पाणीपट्टी वेळेत भरणे, जेवढया क्षेत्राला मंजुरी घेतली असेल त्यासाठीच पाणी घेणे इ. विषयी काळजी घेण्यास मार्गदर्शन करावे.

३.पाणी बचतीच्या दृष्टीने पाणी वापराचे प्रशिक्षण घेणे जेणेकरून कमीतकमी पाण्यात अधिकाधिक क्षेत्र सिंचनाखाली आणता येईल.

४.संस्थेच्या व्यवस्थापन मंडळाला शासनाने आणि लाभधारकांना संस्थेने वेळोवेळी शासकीय नियम, धोरणे इ. बाबत माहिती देणे तसेच हंगामापूर्वीच उपलब्ध होणा-या पाण्याबाबत माहिती देणे.

५.ज्या संस्थांच्या कार्यक्षेत्रातील काम अधिक चांगले चाललेले असेल त्या संस्थेच्या व्यवस्थापन मंडळाकडून मार्गदर्शन मिळविणे.

६.संस्थेने आपल्या स्वतःचा निधी / राखीव निधी निर्माण करणे, जो संस्थेच्या आर्थिक अडचणीच्या काळात संस्थेला भांडवल म्हणून वापरता येईल.

७.शासकीय अधिकारी, पाटकरी यांनी वेळोवेळी कॅनॉलची डागडुजी तसेच स्वच्छता करावी जेणेकरून पाण्याचा अपव्यय टाळता येईल. शक्य झाल्यास शासन आणि संस्था यांनी एकत्रितरित्या खर्च करून टप्प्याटप्प्याने कॅनॉल किंवा चा-यांना सिमेंट कॉक्रीटचे अस्तर तयार करावे. ज्याने जमिनीत जिरणारे पाण्याचे प्रमाण कमी करता येईल.

८.शेतक-यांचा विश्वास संपादन करण्यासाठी दुष्काळाच्या काळात पाणीपट्टी क्षमापित करावी मात्र इतर वेळेस पाणीपट्टी थकलेल्या शेतक-यांना पाणी देण्यास मज्जाव करावा.

९.प्रादेशिक असमतोल कमी करण्यासाठी शासकीय पातळीवरुन दुर्बल संस्थांना ऊर्जित अवस्थेत आणण्यासाठी योग्य ती कार्यवाही व्हावी.

१०.उपलब्ध असणारे पाणी आधिक क्षेत्रासाठी वापरण्याच्या दृष्टीने प्रत्येक संस्थेने सभासदांना टिबकसिंचन व तुषारसिंचन तसेच अलिकडील काळातील जमीनी अंतर्गत असणारे टिबक या आधुनिक तंत्राचा वापर सक्तीचा करावा.

११.शासकीय यंत्रणेने या संस्थांच्या कामकाजात फारसा हस्तक्षेप न करता आवश्यक तेथे फक्त त्यांना मार्गदर्शन करावे व संस्थेच्या विकासास हातभार लावावा.

Publish Research Article International Level Multidisciplinary Research Journal For All Subjects

Dear Sir/Mam,

We invite unpublished Research Paper, Summary of Research Project, Theses, Books and Books Review for publication, you will be pleased to know that our journals are

Associated and Indexed, India

- * Directory Of Research Journal Indexing
- * International Scientific Journal Consortium Scientific
- * OPEN J-GATE

Associated and Indexed, USA

- DOAJ
- EBSCO
- Crossref DOI
- Index Copernicus
- Publication Index
- Academic Journal Database
- Contemporary Research Index
- Academic Paper Database
- Digital Journals Database
- Current Index to Scholarly Journals
- Elite Scientific Journal Archive
- Directory Of Academic Resources
- Scholar Journal Index
- Recent Science Index
- Scientific Resources Database

Review Of Research Journal
258/34 Raviwar Peth Solapur-413005, Maharashtra
Contact-9595359435
E-Mail-ayisrj@yahoo.in/ayisrj2011@gmail.com
Website : www.ror.isrj.org